

51006
0/2F1 K40

I.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ • ALAPÍTÁSI ÉVE 1861 • 128. ÉVFOLYAM

2022.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

ALAPÍTÁSI ÉVE 1861
KIADJA AZ ERDÉLYI UNITÁRIUS EGYHÁZ
MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT
128. évfolyam • 2022 • 1. szám • Kolozsvár

A lapot indexeli a *Religious and Theological Abstracts*

A *Keresztény Magvető* a romániai tudományos
kutatásokért felelős nemzeti tanács (CNCS)
B kategóriás tudományos folyóiratnak minősítette.

Főszerkesztő: dr. Kovács Sándor
Szerkesztő: dr. Andorkó Júlia Eszter
Olvasószerkesztő: Dénes Gabriella, Rodger Matlaga
Műszaki szerkesztő: Virág Péter

A szerkesztőbizottság tagjai: dr. Balázs Mihály, dr. Brandt Juliane, dr. Czire Szabolcs,
dr. Horn Ildikó, dr. Koppándi Botond, dr. Molnár Lehel, dr. Rezi Elek

Szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, 1989 December 21 út, 9 sz.
Tel: +40 264 593236, +40 364 405558; fax: +40 264 595927; e-mail: kereszténymagveto@unitarius.org
Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989 nr. 9.

Készült a kolozsvári IDEA nyomdában.

ISSN 1222-8370.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Bordás Beáta	
A Pákei Lajos által tervezett síremlékekről.....	3
Béla Bálint	
Hermányi Dienes József és az erdélyi unitáriusok.....	22
Rezi Elek	
Mellékvágányra kényszerített tanári életpálya. Lőrinczi Mihály élete és egyházzolgálatára.....	42

MŰHELY

Kovács Sándor (közlő)	
Székely Mózes levele Molnos Dávidhoz	58

VARIA

Andorkó Júlia Eszter – Kovács Sándor (közlő)	
Gál Miklós följegyzései III.	62

KÖNYVSZEMLE

Kovács Sándor	
SZEGEDI Edit, <i>O istorie a antitrinitarismului din Transilvania</i> (Cluj-Napoca: Editura Egyetemi Műhely – Societatea Bolyai, 2020), 227 p.	90

Petneházi Gábor

A Szent Korona, a Magyar Birodalom és a házi istenek.

RÉVAY Péter, *De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriæ septem – A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század*, szerk., bev., jegyz. TÓTH Gergely, szöveggond., ford. BENEI Bernadett, JARMALOV Rezső, SÁNTA Sára, TÓTH Gergely (Budapest: ELKH-BTK Történettudományi Intézet, 2021). 93

Halottunk

Kibédi Pál 96

Kivonatok 97

TANULMÁNYOK

Bordás Beáta¹

A Pákei Lajos által tervezett síremlékekről

Kolozsvár legjelentősebb, a város arculatát egyik legmarkánsabban meghatározó műépítész a 19. század végén Pákei Lajos (1853–1921) volt, akinek munkásságát már számos művészettörténész kutatta, de a különböző épületeiről írt monografikus igényű feldolgozások s az életmű egy-egy szeletét ismertető tanulmányok ellenére a tevékenységét átfogóan taglaló nagymonográfia még nem született meg. Jelen tanulmány a monográfiaírási kísérlet részeként íródott, azonban belátva, hogy a több éve dédelgetett mű mégsem fog elkészülni, változatlan formában adjuk közre ezt a fejezetet.

A budapesti, müncheni majd bécsi képzésben részesülő Pákei Lajost, aki a műépítési tevékenység mellett az iparoktatás, illetve a műemlékvédelem terén is maradandót alkotott, vélhetően nem kell bemutatni az olvasóknak. Ő tervezett olyan emblemikus unitárius épületeket, mint például a kolozsvári és a székelykeresztúri unitárius iskolák vagy a bölöni, székelyudvarhelyi és firtosmartonosi

¹ Dr. BORDÁS Beáta művészettörténész 1986-ban született Sepsiszentgyörgyön. Tanulmányait Kolozsváron végezte a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, ahol 2013-ban szerzte meg a történelemtudományok doktora fokozatot. 2016–2021 között muzeológus a Kolozsvári Művészeti Múzeumban. Kutatási területei: historizmus kori erdélyi építézet, 19–20. századi erdélyi képzőművészet. Önálló kötetei és főbb munkái: *Erdélyi kastélyépítézet a historizmus korában (1840–1914)*. Az egykori Kolozs, Torda-Aranyos és Alsó-Fehér vármegyék kastélyai (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2016); *Vlahuță 63. Atelierle artiștilor clujeni / Kolozsvári képzőművészek műtermei* (kiállítási katalógus) (Kolozsvár: Mega – Kolozsvári Művészeti Múzeum, 2018); *A kolozsvári Bánffy-palota. Múlt és jelen* (Kolozsvár: Polis Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019); *Operele pictorului Venceslav Melka (1834–1911) în colecția Muzeului de Artă Cluj-Napoca / Melka Vince (1834–1911) festőművész alkotásai a Kolozsvári Művészeti Múzeum gyűjteményében* (kiállítási katalógus) (Kolozsvár: Kolozsvári Művészeti Múzeum – Mega, 2019). Jelenleg a sepsiszentgyörgyi Erdélyi Művészeti Központ vezetője.

Hermányi Dienes József és az erdélyi unitáriusok

A nagyenyedi református prédikátor, Hermányi Dienes József (1699–1763) leginkább anekdotagyűjteménye, a *Nagyenyedi Demokritus* miatt került a kutatások középpontjába. Korábban S. Sárdi Margit készítette el szépprózai műveinek kritikai kiadását,² illetve ugyanő adta ki Gyenis Vilmos félkész állapotban maradt kandidátusi értekezését,³ amely Hermányi Dienes életművével foglalkozott volna. A felekezeti kérdéseket Szénási Sándor egy cikke tárgyalja,⁴ de ő csak a reformátusokkal foglalkozik. Hermányi Dienes munkássága tehát további tanulmányozást igényel, ehhez kíván hozzájárulni dolgozatunk, amelyben Hermányi Dienes gyűjteményének unitárius vonatkozású darabjait vizsgáljuk.

A *Nagyenyedi Demokritus* 339 anekdotájából 23 tartalmaz valamilyen formában utalást az erdélyi unitáriusokra. Az ezekre való utalást nagyban megkönnyíti, hogy a kritikai kiadás sorszámokkal különíti el az egyes történeteket.⁵ Az unitárius egyházra vonatkozó fonákságokból hét csoportot alkothatunk, amelyeket a továbbiakban fogunk részletesen kifejteni. Mivel egyes történetek bizonyos mozzanatait több csoportba is beoszthatók, ezért az alábbi táblázatban rendszerezzük a csoportokat és az azokba tartozó anekdoták sorszámait.

csoport rövid megnevezése	anekdota sorszáma
tudatlan papok és hívek	3.; 27.; 33.; 132.; 272.
hitehagyások	162.; 209.; 218.; 265.; 308.
iszákosság	15.; 27.; 33.
dohányzás elleni harc	7.; 205.

¹ BÉLA Bálint (1998), a Szegedi Tudományegyetem magyar–történelem osztatlan tanári szakos hallgatója. Elérhetősége: bbalint4@gmail.com.

² *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, kiad., bev., jegyz. S. SÁRDI Margit, Régi magyar prózai emlékek 9. (Budapest: Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1992).

³ GYENIS Vilmos, *Hermányi Dienes József (1699–1763)*, kiad. S. SÁRDI Margit, Irodalomtörténeti füzetek 124. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991).

⁴ SZÉNÁSI Sándor, „Hermányi Dienes József, a prédikátor”, *Confessio* 3., 3. sz. (1980): 46–55.

⁵ Érdemes felhívunk a figyelmet a kritikai kiadás egy nyomdahibájára: a 228. számú anekdotánál a kritikai kiadásban véletlenül a 288-as sorszám szerepel.

csoport rövid megnevezése	anekdota sorszáma
lefizethetőség	274.; 315.
dogmatikai tévelygés, babonások	11.; 104.; 162.; 228.
egyéb (nevetséges vagy lejegyzésre érdemes) esetek	213.; 224.; 254.; 303.; 336.

A Nagyenyedi Demokritus unitárius vonatkozású történeteinek csoportosítása

A csoportok megnevezéséből is látható, hogy Hermányi Dienes igen sokféle dolgot ró fel az unitáriusoknak, de egyik történetben sem eleveníti meg a hitviták indulatos hangvételét. Az esetek többségében apróságokról, pletykaszerű történetekről van szó, amelyeknek lejegyzése valószínűleg mulattatta Hermányi Dient.

Tudatlan papok és hívek

A tudatlanság esetei közül az egyik nagyobb csoport, amelyet ki kell emelnünk, az az unitárius lelkészek tudásbeli hiányossága valamely területen. A 3. anekdota⁶ egy olyan esetet ír le, amely egy udvarhelyszéki püspöki vizitáción történt. Az unitárius pap prédikációjában véletlenül azt mondta, hogy „az Izrael fiai 400 esztendeig bujdostak a’ púsztában”. A püspök kérdőre vonta a prédikátort: „Talán nincsen Bibliád Atyámfia?” Erre a prédikátor azt válaszolta, hogy van neki „egy róz”. A püspök megintette a prédikátort, hogy ne nevezze a Bibliát rossznak, mire a prédikátor helyesbített, s azt mondta: „vagyon egy hitvány”. Az 1669-es sárosi zsinat utasította a prédikátorokat, hogy kötelesek beszerezni Bibliát, ha ezt elmulasztották, akkor megbüntették őket – ezért kérdezett rá az unitárius püspök a Bibliára. A *hitvány* Biblia itt arra utalhat, hogy a prédikátor példánya elnyűtt, rongyos volt, viszont elkerülte a büntetést, mert volt neki.

A negyvenéves pusztai vándorlás motívuma egyébként egy másik, nem unitárius vonatkozású történetben, a 29-es számúban is megjelenik,⁷ ahol egy Szatmári nevű diák rosszul jegyezte le valaki prédikációját, s onnan tanulta meg tévesen azt, hogy a zsidók negyven évig bujdostak a pajtában. A két történet csupán témáját tekintve kapcsolódik egymáshoz, utóbbiban semmiféle felekezeti utalás nem található.

A 27-es anekdota⁸ a tudatlanság egy másfajta aspektusát villantja meg, amelyben egy Komjátszegi nevű unitárius prédikátor latin kiejtését teszi nevet-

⁶ Hermányi Dienes József szépprózai munkái, 184.

⁷ Uo., 201.

⁸ Uo., 197–198.

ség tárgyává. A történet minden bizonnyal saját élményből származik, hiszen leírja a szerző, hogy édesapjával, az akkori erdővidéki esperessel, Hermányi Dienes Péterrel hallották a prédikációt Donáth György nagyajtai unitárius vicekirálybíró temetésén. Hermányi Dienes magára úgy utal, mint az esperes „új deákocsksa fiá”-ra. Komjátszegi alakjának pontos azonosítása nem lehetséges, hiszen Hermányi Dienes csak a vezetéknevén említi meg. Komjátszegi a szöveg szerint „mond vala Orátiot deákizálván is benne igen durva parasztos pronunciációval, ’s így is kezdé: – Homo quidam nobilis :/de tele szájjal vastagon:/ abiit in perpetuam Regionem ut emeret sibi Regnum [...]”⁹ Komikus mozzanatként lejegyezte azt is Hermányi Dienes, hogy amikor Komjátszegi a *Fortitudót* szólította meg prédikációjában, a csűrben, deszkaemelvényeken ülő paraszti hallgatóság leszakadt. Nem példa nélküli a gyűjteményben, hogy a szerző érzékenységet mutat a nyelvi kérdések iránt, ezt S. Sárdi Margit is kimutatta Hermányi Dienes szépprózai munkáihoz írott előszavában,¹⁰ az itteni, zárójeles kommentár azonban nem tartozik a szerző leginveciósabb megoldásai közé. Habár Hermányi Dienes nem általánosít, az unitárius prédikátor parasztos kiejtésének kiemelésével próbálja az unitáriusok latintudását hiányosnak érzékeltetni, s a prédikáció értelme csak másodlagos szerepet kap. A szerző a parasztos szó használatával minősíti magát a prédikátor személyét, s ezt tetézi azzal, hogy leírja, a hallgatóság is szinte csak parasztokból áll, tehát az unitárius prédikátor semmivel sem különb hallgatóságától. Másrészt az, hogy egy csűrben mondták a halotti prédikációkat, jelentős mértékben degradálja az unitárius szertartás egészét is.

A 272-es számú anekdota¹¹ is egy unitárius pap elszólását emeli ki, amely már nemcsak a prédikátort, hanem a gyülekezetet is próbálja minősíteni. A történet szerint egy lókodi, Gergely nevű unitárius nemes külön tartja a falutól a disznókat és a kondást. A lókodi lakosok, amikor németek érkeztek a faluba, inkább elfutottak, mert féltek tőlük. Az unitárius pap pedig így próbálta bátorítani őket a prédikációjában: „Édes Atyámfiak! légyetek őllyanók, mint a’ Gergelly Deák uram Disznai, mikor el jö a’ Farkas, azok öszve gördülnek ’s nem hagyják magokat: tű is el ne fussatok a’ Német előtt, hanem összegyűljetek ’s ne hagyjátok magatokat jámbór falú!” Hermányi Dienes nagyon ritkán fogalmaz meg kommentárokat, leginkább csak leírja a történeteket – ez itt is nagyon jól megfigyelhető. Az unitárius papot és beszédét teszi nevetség tárgyává, hogy ilyen profán példával él,

⁹ Uo., 197.

¹⁰ Uo., 20–21.

¹¹ Uo., 429.

másrészt minősíti magát a gyülekezetet is, mikor a gyülekezet tagjait a disznókhoz hasonlítja, sőt a disznók még okosabbak is, mint a gyülekezet tagjai.

Az előzőhöz hasonló, de a hívek tudatlanságát még inkább előtérbe helyező a 33-as számú anekdota.¹² A történet Székely Mihály unitárius papot és híveit helyezi középpontba. A hívei nagyon dicsérték azért, hogy úgy végig tudott mondani egy prédikációt, hogy nem köpött közben. Székely Szent Mihály-naptól karácsonyig kocsmát szokott tartani a papi háznál, s egy beszélgetés során az egyik híve megjegyezte, hogy nem tartja nehéz dolognak a papságot. Ezen felkerekedve Székely fogadást kötött a kocsmán lévőekkel, hogy bebizonyítja, nem mindenki alkalmas a papi hivatásra: ha valaki végig tudja mondani hiba nélkül a Miatyánkot, annak két kupa bort ad, de ha hibázik, akkor annak kell adnia két kupa bort a papnak. Természetesen senki nem tudta a vállalkozók közül végigmondani, valahol mindegyik hibát ejtett, ki az elején („Mi Atyánk Ur Isten!”), ki más helyen („Mindennapi élő kenyerünket”).

Egy Székely Mihály nevű papot *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* is említ, miszerint 1725-től volt Torockószentgyörgyön pap, ahol 1734-ig viselte hivatalát, majd innen áthelyezték. A szerzők szerint „szerette a finom elmésséget, de a bort is. Ragyogó emlékezőtehetsége volt, kivált versekben. Jól tudott rögtönözni, de sem szavaiban, sem beszédeiben állandóság nem volt”.¹³ A történetbeli Székely Mihályt kétségkívül azonosíthatjuk az egyháztörténetben említettel, s Hermányi Dienes személyesen is ismerhette, hiszen ő 1728-tól viselt Torockószentgyörgyön lelkési hivatalát. A történet részben lekcicsinyli az unitárius papot, akinek legfigyelemreméltóbb érdeme az, hogy végig tud mondani egy prédikációt köpés nélkül, de Hermányi Dienes Székely elmésségét is kiemeli, hogy megmutatta a híveknek, milyen nehéz is a papi hivatás. A papi hivatás nehézségét kívánja megmutatni az a mozzanat, hogy a hívek még a Miatyánkot sem tudják végigmondani. A Miatyánkot nem tudó hívek nemcsak az unitárius, hanem a református egyházon belül is előfordulnak, sőt még a mesterek között is van olyan, aki nem tudja, erre utal a 34-es történet.¹⁴

¹² Uo., 205.

¹³ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, *Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.* (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 352.

¹⁴ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 205–206.

A gyenge prédikációkhoz köthető a 132-es történet,¹⁵ habár csak egy rövid megjegyzés utal erre. Ekhárt Gergely unitárius esperes híret szerezte, hogy a református Verestói György jeles orációkat mond, s kéri Hermányi Dienes, hogy küldjön neki ezekből a prédikációkból. A szerző megjegyzi, hogy Ekhárt becsületes ember, de az unitáriusok prédikációi „nem igen reálisok”. Hermányi Dienesnek Verestói prédikációival szemben is voltak kifogásai: abban a prédikációban, amit Ekhártnak küldött, Verestói a halált szolgának szegődttette, s ezt Hermányi Dienes igen profánnak ítélte. Ezután tovább részletezte, hogy Verestói halotti orációi azért is elítélendőek, mert nevetésre bírják a hallgatóságot. Ezért Ekhártnak kommentárral ellátva küldte el Verestói mondott prédikációját, mire ő személyesen vitte vissza Hermányi Dienesnek, és mondta: „Nem kell nékem Uram eféle”.

Ekhárt Gergely és Hermányi Dienes baráti viszonyára már S. Sárdi Margit is felhívta a figyelmet a kritikai kiadás előszavában,¹⁶ s ezzel magyarázhatjuk azt, hogy Hermányi Dienes eleget tett barátja kérésének, és elküld egy prédikációt Verestóitól, de kommentárral látja el: „Mint a' nyárhoz a' hó [...]”,¹⁷ olyan a küldött szöveg. A történet elsősorban Verestói György prédikációi ellen irányul, de a szerző finoman utalt az unitárius prédikációk általa vélt problémáira is.

Mindenképpen szólnunk kell azonban Verestói György prédikációiról is, hogy lássuk, mit is utasított el az unitárius Ekhárt Gergely. Verestói György életével és prédikációival Németh S. Katalin foglalkozott behatóbban, s idézett tanulmányában¹⁸ részletesen kitért Verestói és Hermányi Dienes viszonyára, többek között az idézett történetre is. Verestói György (1698–1765) tanulmányait Marosvásárhelyen, majd Kolozsvárott folytatta, majd peregrinált is: 1721-től a franekeri egyetem tanulója volt. 1728-tól Kolozsvárott tanított teológiát, de holland kapcsolatai miatt meg kellett védenie magát, hogy nem hirdet arminianus tanokat.¹⁹ 1760-ban erdélyi szuperintendens lett, amely tisztségéről 1764-ben lemondott egészségügyi állapotára hivatkozva. 1765-ben hunyt el, verseit és halotti orációit halála után nyomtatásban is kiadták.

¹⁵ Uo., 303.

¹⁶ Uo., 11.

¹⁷ Uo., 303. Péld 25,20; 26,1.

¹⁸ NÉMETH S. Katalin, „Magyar orátor a 18. században: Verestói György”, *Irodalomtörténet* 16. (66.), 4. sz. (1984): 855–888.

¹⁹ Az arminianus tanokról, ennek visszhangjáról a református egyházon belül, illetve Verestói helyzetéről is ír: KOLUMBÁN Vilmos József, „Makfalvi József heterodoxiája”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István (Szeged: SZTE Magyari Irodalmi Tanszék, 2016), 289–302.

Nemcsak Ekhárt Gergely értesült Verestói halotti orációiról, forrásokkal is alátámasztható, hogy korában igen népszerű volt. Németh S. egy olyan példát is említett Dézsi Lajos nyomán, miszerint egyesek akár hárommegyényit is képesek voltak azért utazni, hogy Verestóit hallgathassák.²⁰ Prédikációinak elemzése azt mutatja, hogy valóban eltért a 18. században szokványos halotti prédikációk szerkezetétől, de ezt Verestói maga is jelezte azzal, hogy temetési beszédeit nem a *prædicatio*, hanem az *oratio* kifejezéssel illette, s a kettő közötti különbségre tudatosan fel is hívta a figyelmet.

Érdekesebb témánk szempontjából azonban Hermányi Dienes és Verestói viszonya. Az idézett anekdota arról tanúskodik, hogy Hermányi Dienes több szempontból nem értett egyet Verestóival. Németh S. Katalin tanulmánya egyrészt utal a halott–szolga analógiára, de a halotti beszéd közbeni kacagásra is, amely nem nyerte el Hermányi Dienes tetszését. A szerzőt alapvetően anekdotái miatt jegyzi az irodalomtudomány, de egy verse is fennmaradt, amelynek címe *Rövid Satyra*.²¹ Ez a költemény Verestói idézett prédikációját teszi tárgyává, s e verses formában is elítéli azt. A vers értelmezéséről Németh S. mellett Gyenis Vilmos is írt monográfiájában.²²

Németh S. a korábbi szakirodalom alapján rávilágít arra, hogy Hermányi Dienes elítélő szavai mögött valamiféle féltékenység is állhat, hiszen Verestóit kizárólag kéziratban maradt munkáiban ítélte el. Például Bethlen Kata felett mondott, később ki is nyomtatott prédikációjában azt mondta Verestóiról: „Egy tudós és mostan-is élő magyar.”²³

Németh S. Katalin Csanádi Imre véleménye mentén megemlíti, hogy Hermányi Dienes hasonló dolgokat „művelt” prédikálás közben, amelyeket Verestóinak felrótt. Rettegi György visszaemlékezésében úgy ír Hermányi Dienesről, hogy „Foly ennek szájából az ige s olyanokat hall tőle az ember, melyeket mástól nem. Az ő prédikációja között sokszor tréfákat ejt szóval, hogy eleget lehet nevetni rajta, de ez is mind tudomány.”²⁴ Úgy gondoljuk, e megállapítás pontosításra szorul. Rettegi alapvetően nem specifikusan Hermányi halotti prédikációit említi, hanem általánosságban a prédikációkat. Elképzelhető, hogy amit Hermányi Dienes halotti prédikációban elítélendőnek tartott – mint például a közönség

²⁰ NÉMETH S., „Magyar orátor...”, 874.

²¹ Hermányi Dienes József szépprózai munkái, 31–32.

²² GYENIS, Hermányi Dienes József..., 103–108.

²³ NÉMETH S., „Magyar orátor...”, 860., 866–867.

²⁴ Uo., 860.

megneveztetése –, azt másutt nem gondolta megvetendőnek, s alkalmazta is. Éppen ezért nem tekintjük teljesen megalapozottnak a fentebb említett véleményt.

Hitehagyások

Erdély közjogi státuszát a 18. században alapvetően a *Diploma Leopoldinum* szabályozta. Habár a dokumentum a bevett felekezetek szabadságát garantálta (így az unitáriusokét is), a soron következő uralkodók rekatolizációs törekvései jelentős mértékben nehezítették az erdélyi protestáns egyházak működését.²⁵ A protestáns könyvnyomtatás korlátozása mellett számos más intézkedés is nehezítette a protestáns egyházak működését. A *Diploma Leopoldinum* látszatengedményei csak az 1720-as évekig tartottak, utána erőteljes rekatolizáció volt megfigyelhető Erdélyben is. Balázs Mihály kiemeli, hogy ebben a közegben bizonyos egyházak a saját létükért küzdöttek,²⁶ s joggal gondolhatunk itt az erdélyi unitárius egyházra. A „vértelen ellenreformáció” történeti kontextusában kiemelten fontos volt az egyháznak a működéshez szükséges intézményrendszer életben tartása, de ugyanilyen fontosnak tekinthetjük a hívek megtartását is. Láthatjuk azonban, hogy Hermányi Dienes számos aposztata történetét megörökítette, és ez nemcsak az unitárius, hanem a református egyház híveire is igaz. Több reformátust is megemlíttet, akik a promotio reményében katolizáltak. Az aposztázia tehát nem volt elszigetelt jelenség a korszakban, hanem elég gyakori, és nem köthető specifikusan egyik vagy másik felekezethez.²⁷

A *Nagyenyedí Demokritus* unitárius vonatkozású történetei között számos, hitehagyást megörökítő történet található. Ezek közül kettő Kolosvári Pálhoz és részben apjához, Jövedécsi Andrásához kötődik: a 162-es és a 209-es számú. A 162-esben²⁸ Hermányi Dienes Pater Kolosvári néven hivatkozik Kolosvári Pálra, s leírja, hogy Kolosvári egy unitárius papnak (ti. Jövedécsi Andrásnak) volt a fia, csak hitét hagyva unitáriusból jezsuita lett. Ezek után utalt egy szólásra, amelyet Hermányi Dienes az unitáriusoknak tulajdonított: „Ennek az apja Jövedécsi volt, maga pedig Menedécsi.” A történet a jezsuita fiúnak, Pálnak a torockószent-

²⁵ KOVÁCS Sándor, *Unitárius egyháztörténet* (Kolozsvár: Protestáns Teológiai Intézet, 2009), 36–41.

²⁶ BALÁZS Mihály, „A kultúra és az irodalom intézményei a felekezeti korszak utolsó évtizedeiben”, in *Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István (Budapest: Gépeskönyv, 2020–2021), <https://f-book.com/mi/index.php?book=14AKULTURA>.

²⁷ GYENIS Vilmos, *Hermányi Dienes József...*, 62–63.

²⁸ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 323–324.

györgyi unitáriusok közötti térítő misszióját írja le, s tárgyalja prédikációját a feszület tiszteletéről.

Kolosvári Pál életéről számos forrás fennmaradt, amelyeket legutóbb Fazakas Gergely Tamás és Száraz Orsolya vetett össze és összegezett közös tanulmányban.²⁹ Kolosvári Pál édesapja Jövedécsi András (Andreas Belleschdörfer) volt, aki lutheránusból lett unitárius. 1680-tól a kolozsvári unitárius iskola rektora, 1687-től a tordai iskola főgondnoka volt. 1689-től Kolozsvárott volt plébános egészen 1710-ig, haláláig.³⁰ Az *Erdélyi Unitárius Egyház története* is megemlékezik Jövedécsi Andrásról: igazán kitűnő férfúnak írja le, aki nagyon sokat tett az unitárius egyház működtetéséért.³¹ Jövedécsi András alakját Hermányi Dienes sem illette egyetlen rossz szóval sem, hiába volt ő is hitehagyó.

Kolosvári (Jövedécsi) Pál 1684-ben született unitárius családba, majd tanulmányai után II. Rákóczi Ferenc titkára lett. 1709-ben Mikes Mihállyal Moldvába ment, itt találkozott Demeter Márton későbbi gyulafehérvári nagypréposttal. Nem tudni, hogy Kolosvári pontosan minek a hatására katolizált, de valószínűsíthetően a Demeter Mártonnal folytatott beszélgetések is gondolkodásra bírták. Az aposztáziát a jezsuiták valódi lelki megtérésként értékelték, az unitáriusok anyagi érdekeket láttak a katolizálás mögött. Kolosvári 1711-ben lépett be a jezsuita rendbe, majd tanulmányai után, 1727-től vándormisszionárius volt Erdélyben. Egyik 1729-es misszióját jezsuita és unitárius források is megörökítették: a jezsuiták tárgyilagosan írták le a történeteket, az unitáriusok örjöngésként (ti. borotvapengével a kezében fenyegette meg az unitáriusokat, hogyha nem térnek meg, akkor szétszabdálja őket), s Kolosvári halálhírét is keltették, azonban valójában csak 1731-ben hunyt el Kassán.³²

A Hermányi Dienes által említett, unitáriusoknak tulajdonított, a jön-megy igepárból alkotott szójáték szól a hitehagyásról. A szólás Az *Erdélyi Unitárius Egyház történetében* is megtalálható más formában, amikor egy 1722-es, Kolosvári nevéhez köthető, unitáriusokat is támadó kiadványról írnak a szerzők: „A kiadó az unitárius hitehagyott Kolozsvári, másként Jövedécsi, igazában Menedécsi Pál volt.”³³ Hermányi vélhetően torockószentgyörgyi lelkészsége ide-

²⁹ FAZAKAS Gergely Tamás, SZÁRAZ Orsolya, „»A' mint ezt Pázmány Péter cardinál szépen meg mutattya«: Kolosvári Pál és Haller György felett mondott halotti prédikációja (1730)”, in *Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita (Vác: Mondat Kft., 2013), 147–157.

³⁰ Uo., 147–148., 150.

³¹ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi Unitárius...*, 188–189.

³² FAZAKAS, SZÁRAZ, „»A' mint ezt Pázmány...«”, 147–151.

³³ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi Unitárius...*, 125.

jén szerezhett tapasztalatot Kolosvári Pál missziójáról, és Kolosvári feltehetően 1729-es erdélyi misszióján járhatott Torockószentgyörgyön.³⁴ Kolosvári hitehagyása és megszállott missziótudata jó alanyanyagként szolgált Hermányi Dienesnek, hogy megmutassa, milyenné válhat egy hitehagyott unitárius.

A szerző a 209-es anekdotában is³⁵ megidézte Kolosvári Pál alakját, amely ugyancsak a torockószentgyörgyi misszió köré épül: egy héten keresztül minden nap prédikált Toroczkai János udvarában. Toroczkai Jánosné Hermányi Dienes „hasadt ágyékú Lojola, ama vak Pálista Toroczkai Jánosné”-ként és „Lojola Asszony”-ként³⁶ említi, aki mint buzgó katolikus nagy csodálattal hallgatta Kolosvári prédikációit. Toroczkai Jánosné egy asztaltársaságban az alábbiakat mondta Kolosváriról: „ha a’ Szent Lélek nem volna ebben a’ Papban, sóha véghez nem vihetné ezt a’ sok Lelki Tanítást.” Az asztalnál ült Gulácsi István polgár is, a szerző az ő szájába adta a Kolosvárit leleplező szavakat: „Asszonyom! azt ne csúdáld; mert régen tanulja ő azt: tartsad csak itt egy hónapig: Szent háromság úgy ségéllyen ki főgy mindenből. De adj 20. 30. forintot egy szegény Réformátus Pappnak, néked Esztendeig is mind praedicáll csak győzzed hallgatni: Szent Lelket emlegetz Asszonyom! ’s csúdáld micsóda Szent ember; de a’ Kurucz világba mikor ő Kolo’svári Unitárius Deák vala, szerette vala a’ Kolo’svári Unitárius menyecskeket.”³⁷

A történet több ponton is támadja Kolosvári személyét. Egyrészt támadja a tudását, miszerint hiába tanulta olyan sokáig a prédikálást, egy idő után úgyis kifogyna a szóból. Itt mutatkozik meg Hermányi Dienes felekezeti elfogultsága is, hiszen rögtön mellétette, hogy egy református pap sokkal többet tudna prédikálni. Másrészt kiteregeti Kolosvári múltjának szennyesét is, hogy korábban unitárius volt, s semmi szent nincsen benne, mint azt jezsuita voltából gondolná Toroczkainé, hiszen unitáriusként még a menyecskeket szerette. Külön figyelemre méltó, hogy Gulácsi a Szentháromságot említi a hitehagyott unitárius leleplezésekor, ami ha szándékos volt, akkor az Hermányi igen finom humorára vall.

Az unitárius egyház megtartó erejének gyengeségét kívánja középpontba állítani a 218-as anekdota,³⁸ amelyben Hermányi Dienes azt írta le, Toroczkai Zsigmond, II. Apafi Mihály bizalmi embere hogyan próbálta meg két fiát az unitárius hiten megtartani. A szerző megjegyezte, hogy mindezt hallomásból tudja.

³⁴ Vö. FAZAKAS, SZÁRAZ, „»A’ mint ezt Pázmány...«”, 151., 42-es jegyzet.

³⁵ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 379–380.

³⁶ Uo., 380.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo., 386.

A történet szerint Toroczkai féltette fiait, hogy reformátusok lesznek, ezért a számukra gyűjtött jelentős összegű pénz a kolozsvári unitáriusoknál tette letétbe. Úgy rendelkezett, ha a fiúk megmaradnak unitáriusnak, akkor övék lehet a pénz, ha nem, akkor az unitárius egyházé. Hermányi Dienes így fejezi be a történetet: „Igy dotálta azon Ekklesiát”, tehát nem sikerült az unitárius hiten megtartani gyermekeit. A történetet Gyenis is megemlíti monográfiájában, s arra a következtetésre jut, hogy az unitáriusok gyakran kerülnek a tréfás csipkelődés középpontjába Hermányi Dienesnél, amelyet ez a történet is nagyon jól példáz.³⁹

A „nagy emberek” hitehagyásai mellett megjelennek az átlagos hívek is Hermányi Dienes történeteiben. A 265-ösben⁴⁰ egy Sándor Mihály nevű, udvarhelyszéki unitárius várt a halálos ítéletére lopásai után. Sándor Mihályt megpróbálta megtéríteni egy jezsuita, bizonyos Pater Pogány, hogy „hagyja el az Unitárius eretnekséget; mert különben elkárhozik; de ha pápistává lészen ő még életét is megnyeri”. A szentmártoni unitárius prédikátor próbálta a jezsuitát távol tartani a hívétől, s amíg vitatkoztak, kimondták Sándor halálos ítéletét, másrészt Sándor megtért katolikusnak, mert életét meg szeretne volna nyerni, ahogyan azt ígérte neki a jezsuita. Sándor nem nyerte meg életét, az ítéletet végrehajtották, de a jezsuita annyi biztató szót tudott még neki mondani, hogy: „Már jó hitben halsz meg.” A történet éle alapvetően a jezsuiták ellen irányul, gyűjtésünkbe Sándor Mihály unitárius hite miatt került be.

Ugyancsak a hitehagyáshoz kapcsolódik a 308-as történet⁴¹ hitehagyó asszonyának halála előtti áldozása. A jobbágylány eredetileg unitárius volt, de első férje a görögkeleti hiten volt, ezért áttért arra a vallásra. Amikor férje meghalt, újból megházasodott, s új férje vallását követve református lett. A kritikai kiadás azt valószínűsíti, hogy a református pap, aki a haldoklóhoz ment, nagy valószínűséggel maga Hermányi Dienes József volt. A kenyér magához vétele után Hermányi megnézte, nehogy a kutyának dobja oda a haldokló a kenyeret, majd az ott állók biztatni kezdték az asszonyt, hogy igyon a borból is. Az asszony pedig „úgy meg hajtá a' Póharat, hogy Korcsomán is elég lett volna Asszonytól. – A' Pap pedig bánkódék, hogy feléje is ment a' fluxae fidei kábáknak”. Itt érdemes megemlítenünk azt a jelenséget, hogy Hermányi több helyen egyes szám harmadik személyben beszél magáról, mint ahogyan ebben a történetben is. A korábbi vizsgálatok megemlégték ugyan Hermányi következtetését,⁴² miszerint tö-

³⁹ GYENIS, *Hermányi Dienes József...*, 66.

⁴⁰ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 423.

⁴¹ Uo., 456.

⁴² GYENIS, *Hermányi Dienes József...*, 13–14.

rekszik a távolságtartásra, de a legtöbb esetben ingadozik az egyes szám harmadik és egyes szám első személyű alakok között, amikor magáról beszél, de nem írtak arról, hogy van-e valamiféle oka bizonyos esetekben ennek a távolságtartásnak. Az egyes szám harmadik személyű alakok kigyűjtése és elemzése során arra a megállapításra jutottunk, hogy Hermányi leginkább akkor említi önmagát egyes szám harmadik személyben, amikor önmagára nézve is kínos, kellemetlen esetről beszél. Erre nagyon jó példa a fentebb tárgyalt hitehagyó asszony.

Iszákosság

Az iszákosság vádja is több történetben megfogalmazódik, de korántsem kell azt gondolnunk, hogy kizárólag az unitáriusokra vonatkozik. A részegeskedés problémája felekezettől függetlenül legalább harmincszor fordul elő a gyűjteményben.

A 27-es történet⁴³ első fele Donáth György temetéséről és a Komjátszegi nevű unitárius pap parasztos latin kiejtéséről szól. A második rész a halotti toron történeteket beszél el: az unitáriusok, de leginkább Komjátszegi igencsak kérte Hermányi Dienes Pétert, hogy mondjon köszöntőt a halottra, s iganak a halott egészségére, de ő ezt illetlen szokásnak tartotta, s megtagadta. Az unitáriusok addig noszogatták a köszöntővel, hogy olyat mondott, melyen megsértődtek: „Isten gyógyítsa a’ kigyelmetek beteg Lelkét!” Erre az unitáriusok felindultak, s mondták, hogy nem beteg a lélek, mire Hermányi ezzel zárta le a vitát: „De bizony megholt; mert van örök halál.”⁴⁴ Itt minden bizonnyal a sociniánus teológia halálfelfogására történik utalás, amely szerint az elkárhozottak büntetése az, hogy nem támadnak fel – ezt jelenti itt az „örök halál”. A történet a *Nagyenyedi Demokritus*ban kevésbé érthető, azonban az *Emlékirat* is megemlíti ugyanezt az eseményt, s ott Hermányi Dienes jobban kikerekíti a dialógust: „Isten gyógyítsa a’ Kegyelmetek beteg lelkét! [...] De bizony meg is hal; mert vagyon örök halál; beteg volt tehát.”⁴⁵ A történet egyrészt utal az unitáriusok iszákosságára, másrészt arra is, hogy egy református számára elfogadhatatlan, erkölcstelen szokást gyakorolnak, miszerint a halott egészségére isznak.

A másik, már említett történet a 33-as,⁴⁶ amelyben Székely Mihály unitárius pap kocsmát tart a háznál Szent Mihály-naptól karácsonyig. Székely a történet

⁴³ Hermányi Dienes József szépprózai munkái, 197–198.

⁴⁴ Uo., 198.

⁴⁵ Uo., 151.

⁴⁶ Uo., 205.

szerint gyakran az ivók közé elegyedett, hogy jobban fogyjon a bor. Ekkor történt meg a már említett fogadás, hogy aki a Miatyánkot el tudja mondani, az kap két kupa bort, de ha téved, akkor annak kell adnia a papnak két kupa bort. Székely Mihály iszákosságáról még az idézett unitárius egyháztörténet is megemlékezik: „szerette a finom elmésséget, de a bort is.”⁴⁷ A történet a pap és a hívek iszákosságát is bemutatja, de a kocsmatartás a történetben megjelölt határnapok között engedélyezett volt (csak bizonyos napokon nem), és a papok a bort eladhatták.

Korábban nem tárgyaltuk a 15-ös történetet,⁴⁸ amelyben Hermányi Dienes a gagyi unitáriusokról ír. Jól mutatja a szerző nyelvi kérdések iránti érdeklődését, hogy történetének kezdetén Gagyi község nevének eredetét tárgyalta: korábban bolondos emberek lakták a falut, s sokat mondták a környéken, hogy „Ne gagjizz”, azaz „ne bolondoskodjál”. Ezzel valamelyest utalni kívánt a korabeli unitárius lakosságra is. Ezek után tért rá a szerző az iszákosságra, amelyet úgy vezet fel, hogy Bethlen János hiába írt sokat Gagyról történeti munkájában, ezt az egyet nem tudta: „mikor őszve gyűlt az a’ maroknyi kis Unitaria Ekklesia az ő módjok szerint alig voltak tizen tizenketten; de az Urvacsorájában felittak mindenkor hat hat ejtel bört.” Itt vélhetően Hermányi Dienes túlzott, hiszen 10–12 felnőtt nem tudna eltartani egy papot, ezért minden bizonnyal többen voltak, s így az elfogyasztott bor mértéke sem számít soknak.

A dohányzás elleni harc

A *Nagyenyedi Demokritus* két története említi meg a dohányzás jelenségét. Gál Kelemen, a kolozsvári Unitárius Főgimnázium tanára *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)* című iskolatörténeti munkájának második kötetében tárgyalja az unitárius kollégium harcát a dohányzással szemben.⁴⁹ A rendelkezések tiltották, hogy dohányzó diákot vegyenek fel, akit pedig diákként kaptak rajta dohányzáson, abból újra novitius lett mindaddig, míg a dohányzást abba nem hagyta. A dohányzás tilalma nemcsak a kollégiumon belül volt érvényben, hanem az egyházi emberekre is vonatkozott. Molnár Lehel doktori ér-

⁴⁷ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi Unitárius...*, 352.

⁴⁸ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 191. A történetet az *Emlékirat* is megemlíti, a szerző a történet forrását hitelesnek nevezi. (Uo., 151.)

⁴⁹ GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)* 2. (Kolozsvár: 1935), 406., 424. Az S. Sárdi-féle kritikai kiadás is hivatkozik Gál Kelemen írására a *Nagyenyedi Demokritushoz* tartozó jegyzetanyag 13-as számú jegyzetében, de tévesen az első kötetet jelöli meg forrásnak.

tekezésében részletezi, hogy 1669-ben a papok és a rektorok pipázását megtiltották a sárosi zsinaton, de az intézkedést még a 19. században is megújították. Idézi Bölöni Mikó Lőrinc 19. század közepi írását, amelyből kiderül, hogy a dohányzást alapvetően illetlennek tartották az egyházi emberek részéről még akkor is, ha a korszakban már igen divatosná vált a dohánytermékek fogyasztása.⁵⁰

A 7-es történetben⁵¹ Szentábrahám Lombárd Mihály udvarhelyszéki vizitációjáról ír Hermányi. Az egyik unitárius papnak fáj a foga, ezért társai azt javasolták neki, hogy dohányozzon egy keveset, a füst majd segíteni fog. A pap nem akart dohányozni, mert félt, hogy hányni fog tőle, de végülis megfogadta a tanácsot, s rágyújtott a pipára. Szentábrahám Lombárd éppen meglátta, hogy a pap dohányzik, s 12 forintra bírságolta, amelyet a pap csak ismerősei segítségével tudott kifizetni. Meg is jegyezte: „Isten vesztette volna órvasságtokat; sóha nem fizeték órvasságra nagy híjába ennyit.”⁵² Ebben a történetben egy másik büntetés is előjön: az unitárius iskolában az egyik teremben a mester eceteshordót tartott, amely miatt 6 forintra büntette Szentábrahám a mestert. Hermányi tájékozottságot mutat a bírságok összegében is, hiszen valóban ennyi volt a papok és a mesterek bírsága. Hermányi nem minősítette a dohányzást és az unitárius egyház intézkedését, történetében csupán a komikum kerül előtérbe. Az eceteshordó esete is inkább egy komikus részlete Szentábrahám Lombárd vizitációjának. Itt érdemes megemlítenünk, hogy Hermányi a református vizitációk furcsaságait, érdekesebb történéseit is kijegyzetelte magának *A nagyenyedi vener[abilis] tractus leg régibb Protocolumából 1752-ben* című gyűjtésében.⁵³

A dohányzásról még egy történet szól, a 205-ös számú.⁵⁴ Ebben egy Fodor nevű unitárius nemes nem járt templomba, mert nagyon szeretett dohányozni, s dohányzás nélkül nem bírta kivárni a prédikáció végét. A papja, hogy a templomba csalja Fodort, megígérte neki, hogyha eljön a templomba, s int, akkor részletekben fogja neki megtartani a tanítást, hogy a szünetben tudjon dohányozni. Fodor el is ment a templomba („az úton éppen a’ Templom ajtajáig mind füstöle a’ Szája, mint a’ kúrvának a’ Szemérme”), de hiába intett, a prédikátor nem vette észre az intést, a tüzes pipából a hamu Fodor nadrágjára hullott, s el-

⁵⁰ MOLNÁR Lehel, *Az unitárius püspöki vizitáció rendszere a kora újkorban* (doktori értekezés), (Kolozsvár–Szeged, 2020), <https://doi.org/10.14232/phd.10652>, 116.

⁵¹ Hermányi Dienes József *szépprózai munkái*, 185–186. A már tárgyalt 3-as történet is vélhetően Szentábrahámról szól.

⁵² Uo., 186.

⁵³ S. SÁRDI Margit kiad., *Hermányi Dienes József jegyzetkönyve*, *Scriptores rerum Hungaricorum* 6. (Máriabesnyő: Attraktor, 2011), 42–67.

⁵⁴ Hermányi Dienes József *szépprózai munkái*, 371.

kezdte égetni. Fodor sietve hagyta el a templomot, és megfogadta, hogy soha többet nem fog templomba menni. Az anekdota végén a szerző gúnyosan jegyezte meg: „ezt a fogadást tette ő a Szent Faustus Socinus Blandrata és Dávid Ferencz dicsősségére.”

Az unitáriusok lefizethetősége

Hermányi anekdotáinak sorában találunk olyan történeteket is, amelyek valamilyen módon az unitárius egyház lefizethetőségére utalnak. Az ilyen jellegű történetekből igen kevés van a gyűjteményben, de például a katolikus egyház vonatkozásában említi, hogy Apor Péter 5000 forintot fizetett a fehérvári papoknak, hogy a válását elintézzék.⁵⁵ A pénzbeli lefizetés említése kizárólag katolikus vonatkozásban figyelhető meg, ugyanakkor az ügyek haladását elősegítő ajándékozgatást a legtöbb egyház esetében említ a szerző.

Unitárius vonatkozásban a 274-es történetet⁵⁶ említhetjük meg, amelyben Donáth Györgyné lányáról, Annisról olvashatunk. Annis első házasságában egy jó kiállítású férfihoz ment hozzá, aki időközben megvakult, ezért a feleség anyja tanácsára válást kezdeményezett. Addig ajándékoztak az unitárius püspöknek ezüst- és arany poharakat, amíg az ki nem adta a válásról a határozatot. Hermányi Dienes „cserkesz papok”-nak nevezi az unitáriusokat ebben a történetben, de fontos megjegyezni, hogy nem csak itt illeti őket ezzel a kifejezéssel. Amikor Hermányi Dienes apja elutasította a köszöntő mondását Donáth György temetésén, akkor is cserkesz papoknak nevezte az unitáriusokat, de a dohányzás miatt templomba nem járó Fodor nevű unitárius lelke is cserkesz volt Hermányi szerint. A cserkesz szó itt minden bizonnyal a durvaságra utalhat.

Nem a lefizetés klasszikus esete, de ugyancsak az unitáriusok anyagiasságát kívánja hangoztatni a 315-ös történet⁵⁷ egy apró mozzanata, amelyben Batthyány József, 1759-től erdélyi katolikus püspök Kolozsvárra való díszes bevonulásáról ír. Hermányi leírja, hogy az új püspököt az unitáriusok kolozsvári iskolája is megtisztelte jelenlétével, s ezért 100 forintot kaptak ajándékba. A szertartásmester a református egyházat is értesítette Batthyány érkezéséről, de tőlük senki nem ment ki tiszteletét tenni az új püspök előtt sem az egyház, sem az iskola képviselőiben, ezért Batthyány meg is haragudott rájuk, s egy forintot sem kaptak. Hermányi Dienes Batthyányt ezért „ifjú s még értetlenke legény Püspök”-nek ne-

⁵⁵ Uo., 395.

⁵⁶ Uo., 430–431.

⁵⁷ Uo., 459.

vezte. A szerző ebben a történetben kontrasztba állította a reformátusokat és az unitáriusokat. Az unitáriusok még a katolikus püspök előtt is képesek voltak tiszteletüket tenni, a reformátusokban volt tartás, és ők nem tisztelegtek a katolikus püspök előtt. A szerző Batthyányt is degradáló jelzőkkel illeti, azért nevezi értetlennek, mert tapasztalatlansága miatt nem volt tisztában a város felekezetei közötti feszültségekkel.

Az 1720-as évektől egyre inkább kibontakozó rekatolizáció az unitárius egyház létét fenyegette.⁵⁸ Ebben a helyzetben nem meglepő, hogy az unitárius iskola elfogadta Batthyánytól az adományt, de a szerzőnek ez jó anyagot szolgáltatott ahhoz, hogy felmutassa az unitáriusok egy újabb gyarlóságát, hogy még az ellenfélnek számító egyháztól is elfogad pénzt. Ugyanez a Batthyány egyébként később jelentős anyagi forrásokat fordított a rekatolizálás támogatására Kolozsvárott, s térítési alapot hozott létre.⁵⁹

Dogmatikai tévelygések, a babona- és csodahit vádja

A papok tévedéseire is kapcsolódhatnak az e fejezetben tárgyalt anekdoták, de úgy ítéltük meg, hogy érdemes külön tárgyalnunk azokat a történeteket, amelyek nem tudatlanságból, elszólásból származó furcsaságokat tartalmaznak, hanem unitárius hittételekre, vélekedésekre mutatnak rá, s ezeket állítják a történetek középpontjába.

A 11-es történet⁶⁰ Hermányi Dienes Péter és egy unitárius mester utazását beszéli el. A szerző a történetet szépen felépíti, s rögzíti, hogy a mester „Socinussal tart vala – hogy Deus futura contingentia non novit” (Isten a jövőben történő dolgokat nem ismeri). Az említett elképzelés valóban Faustus Socinushoz köthető. A szerző apja megtudta, hogy a mester ezt vallja, ezért tréfásan ezt kérdezte tőle: „Mesturam! vajon az Isten tudja é hól hálunk e’ jövő éjszakán? ’s leszen é jó szállásunk?” Erre a mester: „Nem tudja bizony azt.” Hermányi apja elkezdte ugratni ezzel a vélekedéssel, egész úton bosszantotta, majd ezzel zárta le a vitát: „láddé atyámfia! a’ Réformátusok Istene nem tanul naponként, ma nem tudosabb mint tegnap volt.” Tanulságokkal szolgál a *Nagyenyedi Demokritusban* olvasható

⁵⁸ KOVÁCS, *Unitárius egyháztörténet*, 36–41.; BALÁZS, „A kultúra és az irodalom intézményei...”

⁵⁹ GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900) 1.* (Kolozsvár: 1935), 294–295.

⁶⁰ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 189. A történetet az *Emlékirat* is megörökíti a 152–153. oldalon.

párbeszédet összevetnünk az *Emlékirat*ban lévővel. Ott Hermányi Dienes apja így indít: „Tudjaé a’ Kjetek Istene, Mesturam! hol hálunk ma?” Erre a mester: „Nem tudja bizony azt.” Hermányi apja erre: „Hát estve meg-tudjaé?” A mester válasza: „Meg-tudja.” Hermányi apjának válasza: „Tehát az Unitáriusok Istene többet tud minden estve, mint reggel.”⁶¹

Korábban említettük Kolosvári Pál erdélyi misszióját, s utaltunk rá, hogy a 162-es anekdotában Kolosvári a feszület tiszteletéről prédikál a torockószentgyörgyi unitáriusoknak.⁶² A történet katolikus szempontból bírálja az unitáriusokat, hogy nem tisztelik a feszületet. Kolosvári az alábbiakat mondja: „Azt mondjátok, hogy én imádom a feszületet! én bizony nem; mert én látom, hogy ez ön, vagy ezüst. De azt mondod: hát mire tartod? Felelek! Én szent emlékezet-re! Te azt mondod: a’ nélkül is meg emlékezünk mi a’ Kristus Jézusról. Eb hiszi. Eb hiszi.”⁶³ A történet középpontjában az a tény áll, hogy az unitáriusok nem tekintik tisztelendő szimbólumnak a feszületet, miközben a katolikusok számára központi szimbólum. Kolosvári erre a tévelygésre világít rá prédikációjában, s azzal vádolja az unitáriusokat – miközben a bálványimádás vádját elhárítja a katolikusokról –, hogy mivel nem használják a feszületet, ezért Krisztusról sem emlékeznek meg. A történet inkább Kolosvári térítését meséli el, illetve az unitáriusok egy tévelygését katolikus szemszögből.

A tévelygések témájához sorolható, de jól elkülöníthető csoportot alkotnak azon történetek, amelyek valamilyen módon az unitáriusokat csodahittel, babonáságokkal és egyéb, nem racionális jelenségekben való hittel vádolják meg. Ez azért meglepő, mert nagyon jól adatolható, hogy az unitáriusokra jelentős mértékben hatottak a racionális gondolatok, nem mellesleg a csodák megkérdőjelezésében is az unitáriusok jutottak szinte a legmesszebb a protestáns felekezetek közül.⁶⁴ Fontos ehhez hozzátenni, hogy vallási nézeteit és gondolkodását tekintve Hermányi Dienest is erőteljesen megérintették a református egyházon belül

⁶¹ Uo., 152–153.

⁶² Uo., 323–324.

⁶³ Uo., 324.

⁶⁴ KESERŰ Gizella, BALÁZS Mihály, „Előfutárok vagy korán elhervadt virágok? Újabb eredmények és megfontolások a nemzetközi antitrinitarizmus-kutatásban”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016), 55–72.; BALÁZS Mihály, „Philologia sacra a protestantizmusban”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István (Szeged: SZTE Magyar Irodalmi Tanszék, 2016), 348–350.; BALÁZS Mihály, „Szentábrahám Lombard Mihály és Halle”, *Keresztény Magvető* 126., 3. sz. (2020): 239–252., 240–246.

terjedő racionalisztikus gondolatok, ezért megvetette a babonásokat, és történetei a csodákat is igyekeznek racionálisan magyarázni.⁶⁵

A 104-es történetben⁶⁶ a szerző megemlíti, hogy az öreg Kozmánét az unitáriusok boszorkánynak tartották, és fia is igen gonosz ember volt, akit megöltek a románok. Többen is említették Torockószentgyörgyön, hogy Kozmáné egy szenes tőkén utazott fia után Törökországba. A szerző ezek után hosszasan fejtegeti, hogy nem hisz a boszorkányokban, a róluk mondott dolgokat pedig hazugságnak tartja. Jól példázza ezt a 257-es történet,⁶⁷ amelyben Hermányi Dienes egy boszorkánynak tartott bába életét próbálta megmenteni érveivel, bár sikertelenül. Ugyanebben a történetben több, megmagyarázhatatlan esetet lázalomnak tud be, s ezzel meg is magyarázza azokat. Érdekes, hogy pont az unitáriusokat emeli ki a fenti történetben, de másutt arra is rávilágít, hogy nemcsak az unitáriusok között vannak olyanok, akik hisznek a boszorkányokban.

Egy unitárius szolgálólegényt a 228-as történetben⁶⁸ azzal vádolt meg Hermányi, hogy majdnem hitt a csodáknak. Haller János második felesége egy unitárius lány volt, Daniel Zsófia, akit apja nem tanított semmilyen vallásra (Hermányi Dienes „Dániel Péter Ökör Úr”-nak titulálja ezért).⁶⁹ Ez a lány Hermányi szerint olyan katolikus lett, mintha „Assisi Ferencz Tökiből szóttlyant volna”. Házasságukból nem származott fiúgyermek, ezért Mariazellbe utaztak egy unitárius szolgálólegénnyel, hogy a zarándokhelyre elmenjenek, s fiúgyermeket nyerjenek Szűz Mária által. Mária úgy jött ki az oltárra, mint egy német dáma, meghajolt, majd trombitaszó és dobolás közepette távozott az ajtón. Hallerné ezt csodának vélte, s ami érdekes, hogy az unitárius szolgálólegény is meglepődött azon, amit látott, s elgondolkodott a katolizáláson, de csak akkor, ha valódi csoda lett volna az, amit látott. Később Hallerné ismét el kívánt menni a kegyhelyre, ezért az unitárius szolgálólegényt előreküldte, hogy jelentse be a barátoknak érkezésüket. Ekkor tapasztalta meg az unitárius szolgálólegény, hogy a csodát egy óraszerkezet hajtja, s ekkor döbrent rá saját ostobaságára, hogy majdnem elhitte azt, amit látott.

A történet alapvetően a katolikusok szenttiszeletét gúnyolja, s a csodák megtörténtét racionális módon próbálja magyarázni, mégpedig a barátok álnok-

⁶⁵ SZÉNÁSI, „Hermányi Dienes József...” 46–55; GYENIS, *Hermányi Dienes József...*, 72–97.

⁶⁶ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 279–280.

⁶⁷ Uo., 416–419.

⁶⁸ Uo., 395–396.

⁶⁹ A kritikai kiadás jegyzetei szerint itt Hermányi Dienes tévedhet, mert Daniel Zsófia Haller János harmadik felesége volt, nem pedig a második.

ságával, hogy óraszerkezetet használnak a csoda előidézéséhez. Hermányi Dienes nagyon jól érzékelteti, hogy azért nagyon meglepő az unitárius elgondolkodása a katolizáláson, mert az unitáriusok nem nagyon hisznek a csodákban. Meg is említi, hogy a katolikusok is nagyon jól tudják ezt az unitáriusokról, s az megy inkább csodaszámba, hogy egy unitárius látogatott el a kegyhelyre, éppen ezért „kő a fülbe, só a szemébe” az unitárius szolgálólegénynek.

A történet utal az unitáriusok racionalitására, amely minden bizonnyal rokonszenves volt Hermányi Dienesnek is. Itt kissé önellentmondásba keveredik saját magával, ha a boszorkányhites történettel összevetjük ez utóbbit, hiszen egyikben babonassággal vádolja az unitáriusokat, a másikban viszont racionalitást méltatja, még ha implicit módon is.

Egyéb nevetséges vagy lejegyzésre érdemes mozzanatok

Utolsó tárgyalt csoportunkba tartoznak azok a történetek, amelyek valamilyen szempontból kapcsolódnak az unitarizmusához, de nem sorolhatók be a fentebbi kategóriák közé, s alapvetően nevetséges, emlékezetes, lejegyzésre érdemes mozzanatok tartalmazzák. Ezeket a történeteket csak azért vesszük sorra, hogy minden, unitárius vonatkozású történetet megemlítsünk.

A 213-as történet⁷⁰ Baróti István csernátoni református lelkészről szól, aki gúnyiratairól lett később ismert. Hermányi Dienes édesanyja így szokott szólni Baróti Istvánról: „Nem láttam Blandratát; de ugy adja a’ szivem, hogy ilyen forma ember volt mint Baroti, a’ kinek a’ szakála közül csak órra’s a’ két szeme láttzik ki.” Giorgio Biandratáról már röviden szoltunk annyit, hogy az erdélyi unitárius egyház történetének jelentős alakja, legutóbb Balázs Mihály foglalta össze munkásságának politikai és egyháztörténeti vonatkozásait.⁷¹ Itt elég legyen annyit megemlítenünk, hogy Biandratának jelentős szerepe volt az anti-trinitarizmus elterjesztésében Erdélyben, s Dávid Ferenc elítéltetésében is, miután Dávid Jacobus Palæologus és Johann Sommer hatására a nonadorantista eszmék felé fordult. Biandratának nem sikerült erdélyi terveit megvalósítania, s egyre inkább távol maradt az egyházi kérdésektől. Történetünk szempontjából Hermányi Dienes anyjának értesülései az érdekesek Biandrata kinézetéről. Kétségkívül szó eshetett a szerző családjában az antitrinitárius Biandratáról, s innen

⁷⁰ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 382–383.

⁷¹ BALÁZS Mihály, „Giorgio Biandrata (1516–1588). Egy orvos a politika és a teológia között a korai újkori Kelet-Közép-Európában”, *Keresztény Magvető* 126., 1–2. sz. (2020): 3–37.

tudhatott anyja is valamit róla. Hermányi Dienes anyjának kijelentését egyébként a jezsuita források is alátámasztják, miszerint az öreg Biandratát magas és tekintélyes, fehér szakállú férfiúnak írják le,⁷² de minden bizonnyal voltak más értesülések is Biandrata kinézetét illetően, amelyek forrásként szolgálhattak. Nyilvánvalóan ez a szólás tréfás volta miatt került be a gyűjteménybe, de nem sértőnek, csak enyhén csipkelődőnek ítéelhetjük meg az unitáriusokkal szemben.

Hermányi Dienes két történetében megjelennek unitáriusok úgy, hogy nincsen nagy jelentősége a vallásuknak. A 224-es történetben,⁷³ amelyről már korábban szóltunk, az unitárius esperes, Koncz Boldizsár is megjelenik Toroczkai György temetésén az üres koporsó előtt egy gyertyával a kezében, de ezen kívül más jelentősége nincs. Vélhetően ő is ott volt Hermányi Dienessel abban a társaságban, amely nem ment el a fényűző katolikus halotti torra, hanem a ferences barát halotti prédikációjában lévő „sok mira monstra opinionum”-on mulattak. A 254-es történetben⁷⁴ pedig Hermányi éppen két vénasszony templombeli patvarkodását (gombostűvel megszúrta, elgáncsolta az egyik a másikat) kívánta volna megbeszélni az egyik féllal saját házánál, amikor az ádamosi unitárius pap beköszönt Hermányinak, s így nem tudott beszélni az öregasszonnyal. A történetben az ádamosi unitárius pap késleltette a probléma megoldását, de semmi rosszallást nem kell feltételeznünk Hermányi Dienes részéről, hiszen kettejük jó viszonyát mutatja, hogy az unitárius pap beköszön hozzá, ő pedig inkább elküldi az öregasszonyt, s vendégével foglalkozik.

A 303-as történetben⁷⁵ Bán Sámuelről ír a szerző, akinek apja unitárius volt, ő maga pedig kancellista volt, aki Zeyk Boriska révén rokonságba került a gubernátor Bánffi családjával. Ezek után Bánffi Sámuelnek kezdte el nevezetelni magát Bán Samu. A történet nem utal ezen kívül Bán vallására, de együgyű és ostoba embernek állítja be.

Az utolsó megemlítiendő történet a 336-os,⁷⁶ amely krónikás pontossággal rögzít egy eseményt. 1762. szeptember 25-én Egerbegyen a vármegyegyűlés ideje alatt villám csapott az unitárius Bálintfi nevű ügyvédbe. Hermányi megjegyzi, hogy a villám olyan füstoszlopot hagyott maga után, hogy a holttestet jó sokáig nem lehetett látni, de utána a holttestnek sem szaga nem volt, sem nem merevedett meg. Az esetet *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* is megerősíti. Nagyjaitai

⁷² Uo., 35.

⁷³ *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, 391–392.

⁷⁴ Uo., 413–414.

⁷⁵ Uo., 452.

⁷⁶ Uo., 471.

Bálint Józsefről szól a történet, aki papságra készült, de felesége, Székely Ferenc lánya rávette, hogy hagyja el az egyházi pályát, és álljon ügyvédnek. Egerbegyre utazott hivatalos ügy miatt, ahol az alig felhős égből lecsapott a villám. Az egyháztörténet Isten büntetéseként tekint az esetre.⁷⁷ A dátum pontossága kérdéses, mert Székely Sándor szeptember 27-re teszi az esetet,⁷⁸ s az egerbegyi vármegyei közgyűlés szeptember 27-én vette kezdetét,⁷⁹ így valószínűsíthetően a 27-i dátumot tekinthetjük valósnak, nem pedig Hermányi 25-ei adatát.

Összegzés

Hermányi Dienes unitárius vallással kapcsolatos történeteit egybevetve megállapíthatjuk, hogy valóban csipkelődő, tréfás módon ismerteti az unitáriusokkal kapcsolatos fonákságokat, humoros történeteket, s dogmatikai elfogultság csak néhány történet esetében jellemzi. Az unitáriusokat szereti tévelygőnek, fecsegőnek, s olykor bolondosnak titulálni, ez leginkább Hermányi dogmatikai szilárdságából eredhet, de nem kell sokat lapozgatni könyvében, hogy a többi felekezetben vagy éppen saját egyházán belül találjunk olyan történeteket, amelyek ugyanezeket a jellemzőket emelik ki. A változatos témavilág az unitárius egyházi élet számos mozzanatába nyújt betekintést, ez Hermányi Dienes nagy tájékozottságára vall. Összegzésképp elmondható, hogy Hermányi kitergeti az unitárius egyház szennyesét, de az értékeket sem vitatja el tőlük, s így jár el a többi felekezet esetében is.

⁷⁷ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály, KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/1.*, ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR Lehel, *A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai* 4/3/1. (Budapest–Kolozsvár: MUE–MUEME–OSZK, 2018), 755.

⁷⁸ SZÉKELY Sándor, *Unitária vallás' története Erdélyben* (Kolozsvár: 1839), 182.

⁷⁹ SZABÓ M. Attila, *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára* (Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2003), letöltve: 2022. február 15., <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-torteneti-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/telepulesek-1C9/v-16A7/viisoara-1802/>.